

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОНАВСТВА

Джу́жа Олександр Миколайович – доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу організації науково-дослідної роботи Національної академії внутрішніх справ

РОЛЬ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ФАКТОРІВ У ДЕТЕРМІНАЦІЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ

Висвітлено роль соціально-психологічних факторів у детермінації злочинності як кримінологічної категорії. Розглянуто кримінологічне поняття причини на різних рівнях її узагальнення, окремих категорій і груп злочинів, злочинного прояву, а також класифікацію причин злочинності, детермінанти суб'єктивного й об'єктивного характеру.

Ключові слова: соціально-психологічні фактори; детермінація злочинності; кримінологічне поняття причини злочинності.

Освещена роль социально-психологических факторов в детерминации преступности как криминологической категории. Рассмотрены криминологическое понятие причины на разных уровнях ее обобщения, отдельных категорий и групп преступлений, преступного проявления, а также классификация причин преступности, детерминанты субъективного и объективного характера.

Ключевые слова: социально-психологические факторы; детерминация преступности; криминологическое понятие причины преступности.

The article highlights the role of social and psychological factors in the determination of crime as a criminological category. Considered criminological concepts reasons at different levels of aggregation, individual families and groups of offenses cause separate criminal offenses, causes of crime classification, determinants of subjective and objective.

As the social practice in sustainable economically developed society mood people are in second place. The first – the law, law, order, and relative constancy pricing. Socially unstable, chaotic as ours today – these sentiments come out on top... and then analyzing the «shock» conditions «psychological disaster «in which we live, we can predict: the probability, or lose its influence on people laws or not? If so, the inevitable wave of mass criminalization. Public pravonastriy now visibly feeling the all of the citizens. Remember Emile Durkheim with his famous, that is very close to our present concept of social disorganization.

Disorganization leads to beznormatyvnosti. Social organization is realized by means of established social, including criminal law, rules as limits of acceptable activities, which provide for the proper functioning of the social system.

In contrast to the unchanging nature of rules that govern the physical and biological processes, social norms are formed in the minds and actions of people who come into a relationship with each other. On norms of behavior agree, they set the people themselves. When the same rules comply with the laws of social development, they seem to have the character of the rules of natural. But when the adopted rules in conflict with objective social laws, the opposite effect occurs: the rate becomes abnormal and normal manifest deviation from it.

Thus, in a historic setting positive developments can be converted into its opposite in the other – phenomena can become positive agents in the management of social relations. For example, in the construction of the federation (federal state) takes into account the national-territorial approach – a naturally positive, because it corresponds to the collective right of peoples to self-determination.

But over time, reassessment of this approach, and the more absolutisation (or political speculation) may give rise to separatist tendencies that lead to the exclusion of peoples, the destruction of historical ties to many casualties, a surge of political and common crime.

Finally, if we turn to natural factors, and today their high value in a number of other engines fueling criminal energy. Referring to the concept of «thermal Crime Act,» which examines the relationship between certain categories of crime or crime part of the weather, climate and the influence of the moon, the sun, that pryrodozalezhnymy factors.

Because of its scientific interest among researchers involved in the study of the biological nature of man in the determination of criminal behavior; others – Crime watch dependence of various natural phenomena; third – turning to social property rights, analyzing their criminogenic quality; fourth – exploring the role of social factors that produce crime, etc. As a result, many authors naturally formed concept causes of crime, which can be classified as, eg, sociological, psychological, social and biological. Thus the range of scientific interests is so great that one «end «it absorbs genetics, «resting «in chromosomal abnormalities of the cell nucleus (remember «chromosome method «or endocrine theory, etc.), others – space natural objects («criminal» activity moon).

After analyzing the above circumstances and examining the relevant scientific literature on the subject, we can draw the following conclusions.

1. Causes of crime and criminal behavior – are the same reasons that determine the behavior of man in society, namely interacting subjective (personal) and objective (on official) factors, the operation of which is governed by social norms, that crime has its own reasons.

2. Differences in the causes of non-criminal and criminal behavior are conditional (on these distinctions agreed people – members of social relations). First of all, these differences are determined socially significant consequences of a particular type of social behavior. This is largely the same phenomena, processes in conjunction feed and generate

crime. But, thinking that the crime – a criminal- legal phenomenon, «product» of criminal law, is not the idea comes that the right laws «generate «crime ? Thus, eliminating a particular provision of the Criminal Law – «root out «a particular type of crime. Here it is appropriate to recall the judgment of Emile Durkheim that the deviation becomes a criminal nature, not because of any special «criminal» qualities inherent in the act (SD), and in connection with accepted social norms define such acts (deviation) as a criminal.

3. Crime has a similar structure. Her species, category and group of crimes in general criminal law are different from each other and they do not always come from the same factors. For example, crimes in taxation and sexual offenses; murder and negligence, etc. have their own characteristics and overall offenses.

The above gives reason to justify the following scheme of systematic causal factors of crime:

*internal and external conditions;
on official negative social phenomena;
individual properties;
absolute determinants (self Crime).*

Absolute determinants (in most crime) is nothing else than the self crime. Many criminologists points out that the ability to integrate crime to the self in the process of social transformation.

The phenomenon of self can be illustrated by the following examples. It is known that the arrest and conviction of the leaders and most ordinary members of organized crime leads to the fact that, first, the participants who remained at large nominate new leaders; Second, leaders who were released form the new group and, moreover, imposes criminal ties with staff of institutions of punishment, police, soldiers of the National Guard. Similar processes can be determined (equated) to the so -called «hydra effect », which means a form of self crime.

Keywords: social and psychological factors; determination of crime; criminological concept causes of crime.

Як свідчить суспільна практика, у стабільному економічно розвиненому суспільстві настрої людей перебувають на другому місці. На першому – закон, право, порядок, відносна сталість цінової політики. У суспільстві нестабільному, хаотичному, як наше сьогодні, ці настрої виходять на перший план... І далі, аналізуючи «шокові» умови «психологічної катастрофи», у яких ми живемо, можна спрогнозувати, чи ймовірно є втрата законом свого впливу на людей, чи ні? Якщо так – то неминучо є хвиля масової криміналізації. Громадянський правонастрій сьогодні помітно відчуває на собі кожен громадянин. Згадаймо Емілія Дюркгейма з його відомою, надзвичайно близькою нашій сучасності, концепцією соціальної дезорганізації [1].

Дезорганізація веде до безнормативності. Суспільна ж організація реалізується за допомогою встановлення соціальних, у тому числі кримінально-правових, норм як меж, заходів допустимого, за яких забезпечується нормальне функціонування суспільної системи.

На відміну від незмінних природних норм, що регулюють фізичні й біологічні процеси, соціальні норми формуються у свідомості та вчинках людей, які взаємодіють між собою. Про норми поведінки домовляються, їх встановлюють самі люди. Коли такі ж норми відповідають законам суспільного розвитку, вони ніби мають характер норм природних [2–4]. Але коли прийняті норми суперечать об'єктивним соціальним закономірностям, настає прямо протилежний ефект: норма стає аномальною, а нормальними стають відхилення від неї.

Таким чином, в одній історичній обстановці позитивні явища можуть перетворюватися на свою протилежність, в іншій – негативні явища можуть стати позитивними засобами в системі управління суспільними відносинами. Наприклад, у побудові федерації (федеративної держави) враховується національно-територіальний підхід – це природно позитивно, оскільки відповідає колективному праву народів на самовизначення.

Але з часом переоцінка такого підходу, а тим більше абсолютизація (або політична спекуляція), може породити сепаратистські тенденції, що призводять до відчуження народів, руйнування історично сформованих зв'язків, до багатьох людських жертв, сплеску політичної та загальнокримінальної злочинності.

Таким чином, соціально-психологічні фактори виявляються та включаються до формування негативних правонастроїв не самі собою, а залежно від того, як впливають на них фактори соціального, правового, політичного, економічного й іншого характеру.

Зрештою, якщо звернутися до природних факторів, то й сьогодні їх значення високе серед низки інших двигунів, що живлять кримінальну енергію. Звернемося до концепції «термічного закону злочинності», що розглядає зв'язок між певними категоріями злочинності або частиною злочинності з погодою, кліматом, впливом Місяця, Сонця, тобто природозалежними факторами [5].

Отже, у якій би галузі реальної дійсності ми не проводили «кримінологічне зондування», у кожній можемо виявити фактори криміногенного характеру. Зокрема, якщо схематично уявити злочинність та її причинно-наслідкові зв'язки з тими явищами, що розглядаються в кримінології, то можна констатувати, що злочинність залежить буквально від усього, що становить реальність. І як немає меж у вимірі та дослідженні явищ і процесів навколишнього світу, так і тих меж, що протікають у нас самих.

З огляду на свій науковий інтерес, одні вчені займаються дослідженням біологічної сутності людини в детермінації злочинної поведінки [6]; інші – спостерігають залежність злочинності від різних природних явищ [5]; треті – звертаються до соціальних властивостей людини, аналізуючи їх криміногенні якості [7]; четверті – досліджують роль соціальних факторів, що продукують злочинність, тощо [7]. Унаслідок цього закономірно формуються численні авторські концепції причин

злочинності [8], які можна класифікувати, наприклад, як соціологічні, психологічні, соціально-біологічні. При цьому діапазон наукових інтересів настільки значний, що одним «кінцем» він поглинає генетику, «впираючись» у хромосомні аномалії клітинного ядра (згадаємо «хромосомний метод» або ендокринну теорію та інші), іншим – космічні природні об'єкти («кримінальна» активність Місяця).

Але в такому разі виникає питання: де межа кримінологічного аналізу явищ? На нашу думку, по-перше, треба обирати з їх безмежної маси тільки такі, що перебувають найближче до злочинності. По-друге, у кожному з цих явищ кримінології потрібно передусім вбачати ті ознаки, властивості, що явно несуть у собі «вірус криміногенності». Саме тому немає необхідності «лізти в небо» за поясненням явищ, які логічно пояснюються земними або тільки соціальними причинами, у тому числі злочинності.

Проаналізувавши вищевикладені обставини та вивчивши відповідну наукову літературу [9–12] за темою, ми дійшли таких висновків.

1. Причини злочинності або злочинної поведінки – це ті самі причини, що визначають поведінку людини в суспільстві, а саме: взаємодіючі суб'єктивні (особистісні) й об'єктивні (позаособистісні) чинники, функціонування яких регламентують соціальні норми, а отже, злочинність не має власних причин.

2. Відмінності в причинах незлочинної і злочинної поведінки мають умовний характер (про ці відмінності домовилися люди – учасники суспільних відносин). Передусім такі відмінності визначаються суспільно значущими наслідками того чи іншого типу соціальної поведінки. А це переважно ті самі негативні явища, процеси, які у взаємодії підживлюють і породжують злочинність. Але, розмірковуючи про те, що злочинність – це кримінально-правове явище, «продукт» кримінального права, чи не спадає на думку, що право, закони «породжують» злочинність? Отже, виключивши ту чи іншу норму,

з кримінального закону – «викорнімо» конкретний вид злочину. І тут доречно згадати судження Е. Дюркгейма про те, що відхилення набувають злочинного характеру з огляду на якісь особливі «кримінальні» якості, внутрішньо властиві цьому діянню (відхиленню), а у зв'язку з прийнятими в суспільстві нормами, визначенням такого діяння (відхилення), як кримінального.

3. Злочинність має схожу структуру. Її види, категорії та групи злочинів при загальному кримінально-правовому характері різняться між собою і походять вони не завжди від одних і тих самих факторів. Наприклад, злочини у сфері оподаткування та сексуальні злочини; умисне вбивство й халатність мають свої ознаки та склади злочинів.

Звісно, причини злочинів, з якими бореться податкова міліція, та злочинів, яким протидіє «міліція моралі», будуть істотно різнитися між собою. Але щось буде в них і спільне. Тому необхідно розглядати кримінологічне поняття причини на різних рівнях:

а) причини злочинності або все те, що може детермінувати злочинність, усе, чим можна її пояснити, – повна причина [13];

б) причини видів злочинів, окремих категорій і груп злочинів – специфічна причина;

в) причини конкретних злочинів – причина окремого злочинного прояву.

Водночас слід зауважити, що в кримінології є точка зору, яка оцінює причинну можливість того чи іншого чинника (наприклад матеріальної потреби) на будь-якому із зазначених рівнів [13].

Очевидно, що не всі криміногенні чинники з однаковою силою впливають один на одного, на інші чинники, продукуючи злочинність. Одні ніби безпосередньо викликають криміногенний ефект, а за ним і злочинне діяння; інші – сприяють йому; треті – залишаються нейтральними і їх роль може виявитися двоякою. Тому причини класифікують за

ступенем інтенсивності: першорядні, або причини першого порядку, потім – другого, третього і т. д.

Варто визнати, що класифікація причин злочинності – питання дискусійне. І завдання тут має полягати в тому, щоб не просто встановити або згрупувати ту сукупність явищ, процесів (факторів), тією чи іншою мірою причинно пов'язаних зі злочинністю, а й досліджувати їх у взаємозв'язках, як своєрідну систему, визначивши головні її елементи, їх співвідношення та взаємодію, рівні їх прояву тощо, тобто визначити зрештою механізм дії причин і умов злочинів, закономірності його функціонування, визначивши й систему протидії цьому механізму [14].

Систематизація причин злочинності передбачає і їх класифікацію, що здійснюється по-різному. Однак нам імпує система кримінологічної детермінації, розроблена професором Н. Ф. Кузнецовою [8]. Зазначену «систему» становлять такі детермінанти, як причини, умови та кореляти. Причини – це явища (наприклад, антисоціальна побутова психологія), які ніби безпосередньо породжують інші (наприклад, «побутові» й інші злочини). Умови – другі після причин детермінанти, що сприяють, по-перше, виникненню причин, а по-друге, – їх реалізації.

Наслідок породжує власне причина, яка перебуває з наслідком у генетичному зв'язку. Умови не породжують наслідок, оскільки вони не є в генетичному зв'язку з ним, а впливають на формування причини та її реалізацію.

Кореляти – такі фактори в масовидних системах, між якими існує взаємозв'язок. Проте не завжди вони демонструють їх причинний характер. Наприклад, наскільки впливовим серед корелятивів злочинності можна оцінити ступінь довіри населення до органів внутрішніх справ? Зрозуміло, чим вище цей ступінь, тим вищим буде рівень злочинності (люди активніше заявляють, повідомляють про злочини). Водночас в умовах падіння довіри населення до органів внутрішніх справ може знижуватися й рівень

злочинності, звичайно, якщо інші фактори не «скоригують» статистику, так як з корелятами пов'язані не якісні ознаки, а кількісні показники злочинності. Тому бажано визначити щільність кореляції цих окремих факторів у системі детермінант.

Узагальнення зазначених вище наукових підходів дає змогу зробити висновок про те, що система кримінологічної детермінації виражається у двох типах взаємозв'язків: заподіянні й обумовленості злочинності.

На нашу думку, до системи кримінологічних детермінант слід включити й самодетермінацію злочинності або власне злочинність, у «надрах» якої діє «кримінальний реактор». Самовідтворенням (самодетермінацією) злочинності – причинна зумовленість злочинності, її властивість щодо відтворення самої себе, тобто здатність уже своїм існуванням заражати, утягувати в злочинну діяльність усе нових і нових осіб (суб'єктів).

Вищезазначене дає змогу обґрунтувати таку схему систематизованих причинних факторів злочинності [8]:

внутрішні й зовнішні умови;
позаособистісні негативні суспільні явища;
індивідуальні властивості;
абсолютні детермінанти (самодетермінація злочинності).

Абсолютні детермінанти (у самій злочинності) – це не що інше, як самодетермінація злочинності. Чимало кримінологів [9–12] підкреслюють неприпустимість інтегрування здатності злочинності до самодетермінації під час соціальних перетворень.

Головне джерело самодетермінації злочинності сьогодні – її організованість. Кримінальну організованість можна розглядати в різних системних утвореннях, наприклад, організованість злочинного середовища, яку можна представити як трикомпонентну складову:

1) передзлочинне середовище, що рекрутує кримінальний елемент;

2) рецидивне (професійне) середовище – «затяті» злочинці;

3) злочинний світ (злочинські закони, кримінальні авторитети, «злочин в законі» та ін.).

Найбільш складним кримінальним системним утворенням є наркобізнес як вид організованої злочинності, що передбачає незаконне виробництво наркотичних засобів і торгівлю ними, пов'язані з контрабандою, бандитизмом, іншими злочинами. Наркобізнес є потужним кримінальним чинником злочинності, або злочинного світу, що постійно рекрутує нових правопорушників.

Організована злочинність проникла в нафтову, переробні галузі промисловості, кредитно-фінансову систему, під її контролем перебувають усі сфери кримінального бізнесу.

Феномен самодетермінації можна проілюструвати на таких прикладах. Відомо, що арешт і засудження лідерів і більшості рядових членів організованої злочинності призводить до того, що, по-перше, учасники, які залишилися на волі, висувають нових ватажків; по-друге, лідери, які вийшли на свободу, формують нові групи і, більше того, встановлюють кримінальні зв'язки з персоналом установ виконання покарань, міліцією, військовослужбовцями національної гвардії. Подібні процеси можна визначити (прирівняти) до так званого «ефекту гідри», що означає одну з форм самодетермінації злочинності [15].

Детермінанти суб'єктивного характеру яскраво виражені в злочинній культурі, тобто в такому способі індивідуальної та групової поведінки, що обумовлена неформальними нормами, правилами поведінки, що суперечать суспільним нормам моральності, законом.

Суб'єктивні детермінанти – це індивідуальні властивості, відносини між особами, які вчиняють аморальні проступки, правопорушення, у сукупності з умовами їх мікросередовища та віктимними властивостями потенційних потерпілих.

До суб'єктивних детермінант належать такі форми детермінації індивідуальної правосвідомості, як:

правовий інфантилізм, що полягає в недостатності (прогалинах) правових знань;

правовий нігілізм як усвідомлене неприйняття вимог закону;

феномен переродження правосвідомості – в крайньому ступені спотворення, дефектна правосвідомість, заснована на свідомому запереченні закону.

Детермінанти об'єктивного характеру передбачають умови, установки, індивідуалістичні погляди, антигромадську спрямованість людей, які внаслідок цього нехтують кримінальними заборонами.

По-перше, до них належать такі негативні явища, що здебільшого пов'язані із суспільною свідомістю (правосвідомістю): масовий правовий нігілізм, аморальність, низький рівень загальної культури, пияцтво, нездорова психологічна атмосфера, тобто стан невизначеності, побоювання, викликані швидким зростанням цін тощо.

По-друге, це – негативні явища й процеси, пов'язані здебільшого із соціально-економічними умовами життєдіяльності суспільства: падінням загального рівня життя, економічною нестабільністю, гігантським бюджетним дефіцитом, грошовим дефіцитом тощо.

Далі необхідно виділити середовище зумовленості об'єктивних детермінант, яке є сукупністю найбільш віддалених від суб'єктивних детермінант внутрішніх і зовнішніх умов.

Внутрішніми умовами є те, чим володіє суспільство, його природні об'єкти – землю, надра, рослинність, воду, тваринний світ, тобто все, що спонукає причинно-наслідкові зв'язки екологічної злочинності.

До зовнішніх умов належить природне й соціальне середовище суспільства – зовнішнє макросередовище.

Отже, як відносно причин конкретних злочинів, так і стосовно причин злочинності, слід говорити про їх дифузії, або

складний нескінченний процес переходу, поширення, розчинення причинних факторів, багато в чому суб'єктивних та об'єктивних явищ і процесів.

Таким чином, причину злочинності (у її власному значенні) можна уявити як закономірну взаємодію переважно негативних суб'єктивних та об'єктивних факторів, що викликають таку деформацію суспільних відносин, яка набуває кримінально-правового характеру.

Водночас ще раз підкреслимо, що під закономірністю слід розуміти саме не випадковий характер, властивий окремому злочину, а закономірність статистичну, яка повторюється в ланцюзі «випадковостей».

Суть ймовірної ж взаємодії теж полягає в статистичному вираженні, що дає змогу бачити в досліджуваних взаємозв'язках більшу чи меншу ймовірність тих процесів, що породжують наслідок – злочинність. Наприклад, якщо повернутися до «факторного» причинно-наслідкового зв'язку «приватизація – злочинність», то кримінологічний аналіз цього одного з найважливіших процесів перетворення економіки призведе кримінологів до низки невтішних прогнозів:

приватизація сприятиме формуванню нових верств населення з високим криміногенним потенціалом;

прогресуватиме розшарування на нечисленних багатіїв, які живуть у розкоші, та численних бідних, які працюють на низькооплачуваній роботі, безробітних, бездомних і жебраків;

неминучим буде скорочення управлінського апарату, збройних сил, правоохоронних органів і взагалі робочих місць у різних сферах, що стимулюватиме багатьох до заняття кримінальною діяльністю; ця обставина спричинить інтелектуалізацію і ще більш широку професіоналізацію злочинності;

спостерігатиметься тенденція до зниження порогу мотивації злочинів проти особи й збільшення таких злочинних

посягань, що вирізнятимуться жорстокістю й садизмом, зовні невмотивованих і неадекватних приводу;

зросте кількість тяжких злочинів, зокрема знищення майна громадян шляхом підпалу, розкрадання та використання зброї;

досвід проведення приватизації в Угорщині та Польщі доводить, що при малих масштабах приватизації особливого поширення набуде хабарництво, зловживання з метою придбання державної власності самими посадовими особами, які беруть участь в оцінці та продажу.

На сьогодні, як бачимо, ці прогнози, зроблені кримінологами раніше, на жаль, підтверджуються. Більше того, подальші процеси подорожчання, згорання виробництва (закриття нерентабельних підприємств, шахт), збільшення кількості інших соціальних факторів ризику не тільки підтверджують, а й посилюють кримінологічні прогнози.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дюркгейм Э. Норма и патология / Э. Дюркгейм // Рубеж. – 1992. – № 2. – С. 82–84.
2. Костенко О. Зашморг на злочинність / О. Костенко // Віче. – 1995. – № 7. – С. 118–120.
3. Костенко А. Н. Принцип отражения в криминологии (психологический механизм криминального поведения) / А. Н. Костенко. – К. : Наук. думка, 1986. – 126 с.
4. Костенко А. Н. Криминальный произвол (социопсихология воли и сознание преступника) / А. Н. Костенко. – К. : АН УССР, Ин-т государства и права, 1990. – 148 с.
5. Джужа О. М. Негативний вплив нових факторів навколишнього природного середовища на насильницькі правопорушення / О. М. Джужа // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2012. – № 2. – С. 3–9.

6. Бауманис Я. Проблемы прогнозирования детерминантов преступности / Я. Бауманис // Закон и жизнь. – 2005. – № 6. – С. 51–52.
7. Мартыненко О. А. Социальные детерминанты правонарушений в органах внутренних дел Украины / О. А. Мартыненко // Право і безпека. – 2005. – С. 76–77.
8. Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации / Н. Ф. Кузнецова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 208 с.
9. Криминологія : [підруч.] / Джужа О. М., Кондратьєв Я. Ю., Кулик О. Г. та ін. ; [за заг. ред. О. М. Джужі]. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 416 с.
10. Курс Криминології: Загальна частина : [підруч.] : у 2 кн. / Джужа О. М., Михайленко П. П., Кулик О. Г. та ін. ; [за заг. ред. О. М. Джужі]. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 352 с.
11. Криминологія : [навч. посіб.] / Джужа О. М., Василевич В. В., Колб О. Г. та ін. ; [за заг. ред. О. М. Джужі]. – К. : Атіка, 2010. – 312 с.
12. Профілактика злочинів : [підруч.] / Джужа О. М., Василевич В. В., Гіда О. Ф. та ін. ; [за заг. ред. О. М. Джужі]. – К. : Атіка, 2011. – 720 с.
13. Гришаев П. И. Структура полной причины преступности / П. И. Гришаев. – М., 1984. – С. 20–21.
14. Криминальная мотивация / отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1986. – 304 с.
15. Номоконов В. Н. Преступное поведение: детерминизм и ответственность / В. Н. Номоконов. – Владивосток, 1989. – С. 17–18.